

WIOLETTA KAMIŃSKA

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

**KAPITAŁ SPOŁECZNY
JAKO CZYNNIK RÓŻNICUJĄCY SZANSE
ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH.
PRÓBA WERYFIKACJI KONCEPCJI
WOOLCOCKA I NARAYAN
NA PRZYKŁADZIE WOJ. ŚWIĘTOKRZYSKIEGO**

Abstract: Social Capital as a Discriminatory Factor of Chances for Development of Rural Areas. Attempt of Verifying Woolcock and Narayan's Concepts in the Case of Świętokrzyskie Voivodship. The aim of this article is to analyse relationship between level of social capital and chances for development of rural areas of Świętokrzyskie Voivodship. Woolcock and Narayan's concept was referred to. Research involved all rural *gminy* (plural of: *gmina* – principal unit of territorial and administrative division in Poland) and rural parts of urban-rural *gminy* of Świętokrzyskie Voivodship, that is 97 spatial units.

The following synthetic indexes have been calculated in the paper: economic success, rural poverty, social exclusion (marginalisation) and migration. Method of standardised sums has been applied (Perkal's index). The research has proved that Woolcock and Narayan's (2000) concept is not fully coherent with Polish conditions for local development. It could result, partly, from the methods of social capital measurement, but also from its significance for economic growth in post-socialist countries. Social capital as the only factor does not guarantee economic success. It may be an element (factor) facilitating growth, but it becomes active just when there exists a certain threshold of other positive elements (factors of localisation, natural environment or infrastructure).

Wstęp

Wśród czynników warunkujących rozwój obszarów wiejskich coraz częściej wymienia się kapitał społeczny. Zwraca się przy tym uwagę, że pozytywny wpływ tego zasobu nie obejmuje jedynie korzyści ekonomicznych (Grootaert 1998, Trigilia 2001), ale rozciąga się na szeroko rozumianą jakość życia społeczeństwa (Czapiński 2008). W wielu pracach (Kaźmierczak 2007; Trigilia 2001) można znaleźć także

stwierdzenie, że kapitał społeczny pozwala osiągnąć cele, które w innym przypadku nie byłyby realizowane w ogóle lub po wyższych kosztach, a Fukuyama (1997) stwierdził, że dobrobyt danego kraju czy regionu i jego zdolność do rywalizacji są uwarunkowane poziomem kapitału społecznego.

Wśród korzyści wynikających z kapitału społecznego wymienia się to, że ułatwia on podejmowanie decyzji oraz podnosi poziom ich racjonalności i akceptowalności, zwiększa solidarność międzygrupową, ułatwia negocjacje, obniża koszty transakcji, skraca poziom inwestycyjny, zmniejsza korupcję oraz zwiększa rzetelność kontrahentów (Cohen, Soto 2001; Czapiński 2008; Francois 2002; Putnam 1993; Sabel 1993). Niektórzy badacze wskazują także, że kapitał społeczny sprzyja dyfuzji wiedzy (Budgol 2006; Jansen 1997; Lissowska 2007), ułatwia społeczną kontrolę aparatu sprawującego władzę (Putnam 1993) oraz przyczynia się do redukcji ubóstwa (Narayan *et al.* 2000).

Znaczenie kapitału społecznego dla polskich obszarów wiejskich było i jest badane z różnych punktów widzenia. Można wyróżnić przynajmniej dwie grupy prac. Pierwsza z nich obejmuje studia badające wpływ kapitału społecznego na rozwój gospodarczy społeczności lokalnych oraz na sprawność instytucji samorządowych (Gorzelak, Jałowiecki 1996; Gorzelak *et al.* 1999; Hryniewicz 1996, 2000; Swianiewicz *et al.* 2004). Druga grupa natomiast skupia studia zmierzające do analizy stanu (pomiaru) tego zasobu w różnych skalach przestrzennych (wieś, gmina, powiat, województwo) (Fedyszak-Radziejowska 2003, 2006, 2007; Kamińska, Heffner 2010).

Z opracowań dotyczących rozwoju obszarów wiejskich płynie lekcja, że istnieje silna zależność między kapitałem społecznym a lokalnym sukcesem gospodarczym. Na przykład badania Hryniewicza (1996, 2000) przeprowadzone na próbie 700-1000 gmin potwierdziły, że najważniejszymi czynnikami decydującymi o ich rozwoju były: poziom mobilizacji społecznej, wykształcenie oraz tzw. import kulturowy. *Mobilizację społeczną* Hryniewicz (2000, s. 55) zdefiniował, jako „wszelkie zjawiska polegające na samoorganizacji zmierzającej do tworzenia grup interesów i ruchów społecznych oraz usiłowania mające na celu uzyskanie zbiorowego poparcia dla ich celów”. Podobne wnioski wysunęli. Gorzelak, Jałowiecki (1996), Gorzelak *et al.* (1999) oraz Swianiewicz *et al.* (2004). Autorzy wykazali pozytywną korelację między *kapitałem społecznym* a dobrobytem. Za najistotniejsze czynniki sukcesu gospodarczego uznali wzajemne zaufanie i atmosferę współpracy (Gorzelak, Jałowiecki (1996); Gorzelak *et al.* (1999) oraz aktywność obywatelską (mierzoną uczestnictwem w wyborach, funkcjonowaniem szkół społecznych oraz istnieniem prasy lokalnej) (Swianiewicz *et al.* 2004).

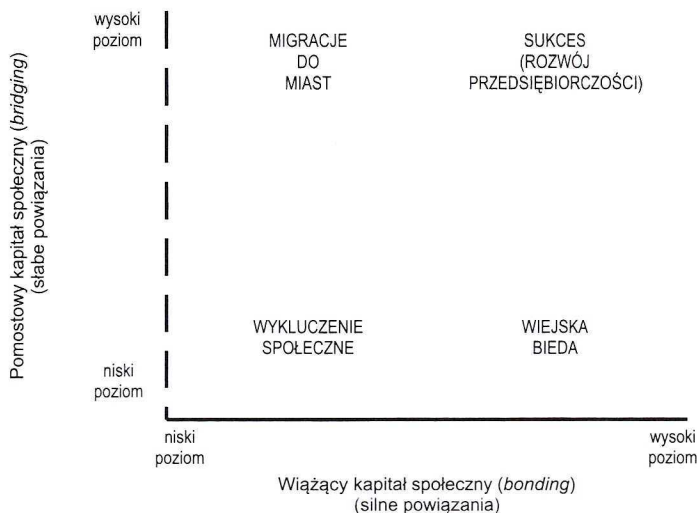
Natomiast badacze dokonujący pomiaru kapitału społecznego najczęściej stwierdzają, że polska wieś odznacza się jego deficytem (Fedyszak-Radziejowska 2003, 2006, 2007; Kamińska 2010a). Oznacza to, że rozwój tych terenów może być w przyszłości znacznie ograniczony. Szczególnie niekorzystna sytuacja występuje w regionach typowo rolniczych, odznaczających się przewagą ludności wiejskiej. Takim regionem jest m.in. woj. świętokrzyskie.

W świetle powyższych uwag celem prezentowanego opracowania jest analiza związku między poziomem kapitału społecznego a możliwościami (szansami) rozwoju wiejskich obszarów woj. świętokrzyskiego. Nawiązano przy tym do koncepcji Woolcocka i Narayan (2000) dotyczącej znaczenia kapitału społecznego dla rozwoju lokalnych jednostek. W pracy wykorzystano typologię gmin regionu świętokrzyskiego ze względu na poziom poszczególnych typów kapitału społecznego zaproponowaną przez Kamińską (2011).

Badaniem objęto wszystkie gminy wiejskie oraz część wiejską gmin miejsko-wiejskich woj. świętokrzyskiego. Łącznie stanowiło to 97 jednostek przestrzennych.

1. Zarys koncepcji kapitału społecznego

Spośród wielu koncepcji kapitału społecznego w pracy przyjęto podejście Putnama (1995, s. 258). Według autora kapitał społeczny odnosi się do takich cech organizacji społeczeństwa, jak zaufanie, normy i powiązania, które mogą zwiększyć sprawność społeczeństwa, ułatwiając skoordynowane działania. Putnam wyróżnił dwa typy kapitału: wiążący (*bonding*) i pomostowy (*bridging*). Pierwszy oparty na silnych powiązaniach (*strentgh linknes*) (Granovetter 1973) wzmacnia małe grupy, drugi zaś wykształcony na podstawie powiązań słabych (*weak linknes*) określa poziom współpracy między osobami o różnorodnych charakterystykach społeczno-ekonomicznych. Pomostowe powiązania są podstawą współdziałania między osobami z różnych grup wiekowych, dochodowych, odmiennych środowisk zawodowych *etc.* Ten typ kapitału społecznego jest najbardziej integrujący, a jednocześnie – jak

Ryc. 1. Kapitał społeczny a rozwój lokalny

Źródło: Woolcock, Narayan 2000, s. 9.

wskazują badania empiryczne – dostarcza największych wymiernych korzyści (*Stowarzyszeniowo-obywatelski...* 2008).

Nawiązując do powyższego podziału powiązań Woolcock i Narayan (2000) wykazali, że dla rozwoju gospodarczego społeczności lokalnych duże znaczenie ma wysoki poziom obydwu rodzajów kapitału (ryc. 1). Wszystkie inne kombinacje nie dadzą pożądanych efektów gospodarczych prowadząc do wykluczenia społecznego (w przypadku niskiego poziomu obydwu rodzajów kapitału), wiejskiej biedy (w przypadku niskiego poziomu kapitału pomostowego – *bridging* i wysokiego poziomu kapitału wiążącego *bonding*) lub depopulacji obszarów wiejskich (migracje do miast – w przypadku wysokiego poziomu kapitału pomostowego *bridging* i niskiego poziomu kapitału wiążącego *bonding*).

2. Metody badań

W pracy wyliczono syntetyczne wskaźniki: sukcesu gospodarczego, wiejskiej biedy, wykluczenia społecznego (marginalizacji) i migracji. Wykorzystano przy tym metodę sum standaryzowanych (wskaźnik Perkala). Podstawową zaletą tej metody jest mała utrata informacji podczas agregacji danych oraz łatwość i prostota obliczeń. Ponadto, metoda ta była wykorzystywana do rozwiązywania podobnych problemów badawczych i dała dobre rezultaty (Rosner 2007).

Jako mierniki częściowe obrazujące sukces gospodarczy wykorzystano: dochody własne i wydatki inwestycyjne gmin na 1 mieszkańca oraz dynamikę podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie Regon w latach 2001-2010 (por. Bański 2008). Przyjęto bowiem, że przy korzystnym kształtowaniu się wymienionych czynników następuje wzrost zarówno zamożności ludności, jak i poprawa stanu infrastruktury społecznej i technicznej.

Powyższe mierniki są często przyjmowane w badaniach do opisu wzrostu gospodarczego, a ich wady i zalety zostały w literaturze wyczerpująco omówione (Bański 2008; Kamińska 2006, 2010b; Rosner 2007). W opracowaniu założono, że gminy odznaczające się wskaźnikiem syntetycznym wyższym od średniej dla świętokrzyskiej wsi osiągnęły sukces gospodarczy.

Miernikami częściowymi przy wyliczaniu syntetycznego wskaźnika wiejskiej biedy były: odsetek osób w rodzinach, którym przyznano świadczenie socjalne w stosunku od ogólnej liczby ludności, wzrost/spadek liczby osób w rodzinach, którym przyznano świadczenie socjalne w latach 2007-2010 oraz odsetek bezrobotnych w ogólnej liczbie ludności w wieku produkcyjnym. Przyjęto bowiem za Simmel (1965), że ktoś staje się biednym, w sensie społecznym, dopiero wtedy, gdy udziela mu się pomocy. Bieda to nie wynik niedostatku, lecz efekt otrzymywania wsparcia lub zgodne z normami społecznymi uprawnienie do jego otrzymywania. Taki dobór mierników nawiązuje także do głównej przyczyny biedy na obszarach wiejskich, jaką jest utrata pracy.

Jednocześnie uznano (zgodnie z ujęciem relatywnym ubóstwa), że gminy, które mają syntetyczny wskaźnik biedy powyżej średniej dla obszarów wiejskich województwa są objęte ubóstwem.

Dla zbadania zjawiska wykluczenia społecznego stosuje się różnorodne mierniki (por. Szanfenberg 2006) opisujące wiele dziedzin życia np. narkomanię, pijaństwo, emigrację zarobkową, bezdomność, terroryzm, żebractwo (Kwaśniewski 1997).

W opracowaniu wyliczono syntetyczny wskaźnik wykluczenia społecznego, a za mierniki cząstkowe przyjęto:

- wzrost/spadek liczby rodzin alkoholików na wsi w latach 2007-2010;
- odsetek osób w rodzinach alkoholików w ogólnej liczbie ludności w 2010 r.;
- odsetek osób z wykształceniem podstawowym i niższym (dane ze Spisu Powszechnego 2002);
- liczbę przestępstw na 1000 mieszkańców pow. 14 roku życia;
- bezrobotni pozostający bez pracy pow. 12 miesięcy (długotrwale bezrobocie) na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym;
- bezrobotni pozostający bez prawa do zasiłku na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym.

Przyjęto bowiem, za Kwaśniewskim (1997), że przejawami wykluczenia społecznego są: nieuczestniczenie w oficjalnym porządku społecznym i normatywnym (przestępczość, bezrobocie¹) eskapizm (zachowania, które można uznać za ucieczkę od rzeczywistości – alkoholizm), autodestrukcja (zachowania szkodzące tym, którzy je przejawiają – przestępczość) oraz społeczna degradacja (obniżanie pozycji zajmowanej w strukturze społecznej – brak kwalifikacji).

Gminy, w których syntetyczny wskaźnik wykluczenia społecznego przyjmował wartości ponadprzeciętne uznano za obszary objęte marginalizacją społeczną.

Dla zbadania migracji stałych i wahadłowych (dojazdy do pracy) w opracowaniu przyjęto: saldo dojazdów do pracy na 1000 osób w wieku produkcyjnym, saldo migracji ogółem na 1000 mieszkańców, wskaźnik maskulinizacji wyliczony dla grupy wiekowej kobiet w wieku rozrodczym (15-49 lat). Pierwszy miernik informuje o migracjach wahadłowych i jest dostępny tylko dla 2006 r. Dojazdy do pracy w badaniach Woolcocka i Narayan (2000) znalazły się w centrum zainteresowania. To właśnie więzi zewnętrzne (kapitał pomostowy) są głównym czynnikiem ułatwiającym znalezienie pracy w innych (od miejsca zamieszkania) ośrodkach. Saldo migracji informuje o bardziej zdecydowanych działaniach poszczególnych osób. Na zmianę miejsca zamieszkania decydują się najczęściej osoby młode i dobrze wykształcone, takie, które zazwyczaj mają już pracę i mieszkanie (często tylko wynajmowane) w innej miejscowości. Jest to grupa ludności, która ze względu na swoje cechy osobowościowe łatwo „buduje mosty” między osobami z różnych środowisk.

¹ Przyjęto, że bezrobocie jest wskaźnikiem nieuczestnictwa lub jego niskiego poziomu w odniesieniu do ważnych społecznie aktywności: w konsumpcji i zatrudnieniu (Szanfenberg 2006).

Natomiast ostatni miernik świadczy także o depopulacji. Badania wykazały (Rosner 2010), że procesy wyludniania obszarów wiejskich prowadzą do negatywnych struktur demograficznych, w tym do spadku wskaźnika feminizacji (wzrostu maskulinizacji), wskutek nadmiernego odpływu młodych kobiet. Do obszarów zagrożonych depopulacją zaliczono te, w których wskaźnik syntetyczny kształtował się powyżej średniej dla świętokrzyskiej wsi.

Przyjęte do badań cechy diagnostyczne są bardzo zróżnicowane. W związku z tym należało je poddać normalizacji. Wykorzystano przy tym następujący wzór:

$(X - X_{\max}) / (X_{\max} - X_{\min})$, gdzie: X oznacza wartość danej cechy, $X_{\max}$ i $X_{\min}$ odpowiednio najwyższą i najniższą zanotowaną wartość tej cechy w gminach.

Ten sposób normalizacji cech stosowany jest także przez ONZ w badaniach stopnia zróżnicowania poziomu rozwoju państw świata (*Human...* 1996).

3. Typologia gmin ze względu na zależność między kapitałem społecznym typu wiążącego (*bonding*) a typu pomostowego (*bridging*) w woj. świętokrzyskim

Jak już wspomniano według koncepcji Woolcocka i Narayan (2000) między kapitałem społecznym typu wiążącego i pomostowego musi być zachowana równowaga. Tylko wysoki poziom obydwu rodzajów kapitału może być drogą do sukcesu. Niedobór któregośkolwiek z nich, lub, co gorsza, obydwu naraz prowadzi do negatywnych skutków zarówno w sferze ekonomicznej, jak i społecznej. O ile odpowiedni poziom kapitału wiążącego może zapewnić przetrwanie (*get by*), o tyle kapitał pomostowy jest niezbędny do robienia postępów (*get ahead*) (Briggs 1998).

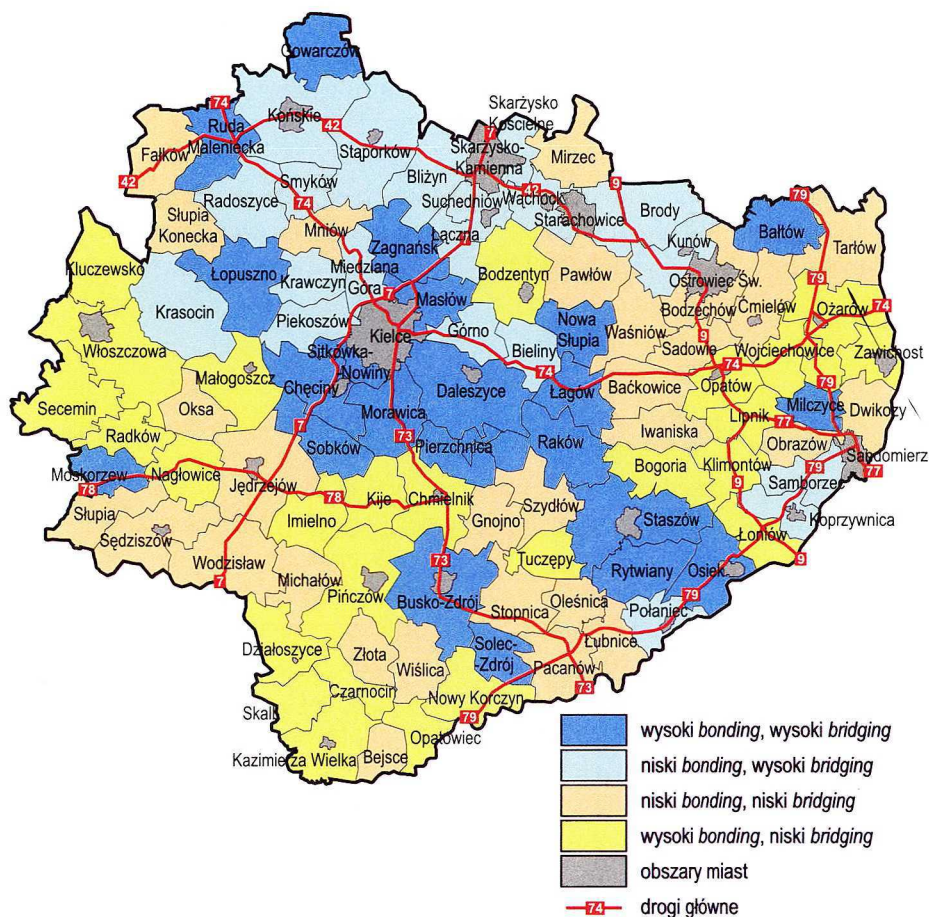
Tymczasem na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego nie stwierdzono statystycznej zależności między tymi typami kapitału społecznego. Współczynnik

Tabela 1

Zależność między kapitałem społecznym typu wiążącego (*bonding*) a typu pomostowego (*bridging*) – typologia gmin

Zależność między kapitałem społecznym typu wiążącego (<i>bonding</i>) a typu pomostowego (<i>bridging</i>)	Liczba		Struktura (%)	
	gmin	ludności	gmin	ludności
Wysoki wiążący; wysoki pomostowy	22	173 884	22,7	24,8
Wysoki wiążący; niski pomostowy	26	160 959	26,8	23,0
Niski wiążący; niski pomostowy	29	193 625	29,9	27,6
Niski wiążący; wysoki pomostowy	20	172 689	20,6	24,6
Razem	97	701 157	100,0	100,0

Źródło: Kamińska (2011).

Ryc. 2. Zależność między kapitałem społecznym typu wiążącego (*bonding*) a typu pomostowego (*bridging*) na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Źródło: Kamińska (2011).

korelacji wyniósł – 0,039. Przyjmując za kryterium poziom kapitału wiążącego i pomostowego w woj. świętokrzyskim wyróżniono 4 typy gmin (Kamińska 2011).

Pierwszy obejmuje gminy o wysokim poziomie obydwu² rodzajów kapitału społecznego (tab. 1, ryc. 2). Grupa ta obejmowała 22 jednostki przestrzenne skupiające łącznie prawie 1/4 ludności wiejskiej Regionu. Drugi typ reprezentowany jest przez gminy odznaczające się wysokim poziomem kapitału społecznego typu wiążącego (*bonding*) i niskim poziomem kapitału typu pomostowego (*bridging*). Należy

² W badaniu przyjęto, że gminy, w których syntetyczny wskaźnik kapitału wiążącego i pomostowego był wyższy od średniej dla obszarów wiejskich odznaczających się wysokim poziomem tych kapitałów, jeśli poszczególne wskaźniki syntetyczne były niższe od średniej - gminy charakteryzowały się niskim poziomem tego kapitału.

tu 26 jednostek przestrzennych obejmujących 23% ludności wiejskiej województwa. Trzeci typ obejmuje gminy charakteryzujące się niskimi poziomami obydwu rodzajów analizowanego kapitału. Jest to niestety najliczniejsza grupa i to pod względem liczby jednostek przestrzennych (29), jak i pod względem potencjału demograficznego (27,6% ludności wiejskiej).

Czwarty typ skupia jednostki przestrzenne o niskim poziomie kapitału typu wiążącego, ale wysokim poziomie kapitału typu pomostowego. Gmin spełniających ten warunek jest w woj. świętokrzyskim 20, a mieszka w nich prawie $\frac{1}{4}$ społeczeństwa wiejskiego Regionu³.

4. Kapitał społeczny a wiejskie obszary sukcesu gospodarczego

W literaturze przedmiotu przeważa pogląd, że *wiejskie obszary sukcesu gospodarczego* to takie, które rozwijają się lepiej (szybciej) niż ich sąsiedzi (Bański 2008; Gorzelak *et al.* 1999). Obszary takie charakteryzuje „pomyślny przebieg zjawisk i procesów społeczno-gospodarczych, które pobudzają lub wzmacniają rozwój ich struktury przestrzennej” (Bański 2008). Efektem tego jest wielofunkcyjność gminy, dobrze rozwinięta infrastruktura techniczna, wysoki poziom przedsiębiorczości i aktywności społecznej mieszkańców oraz wysoka efektywność podmiotów gospodarczych (Heffner 2007). Następuje także poprawa warunków życia ludności, zwiększenie dochodów własnych w budżetach gmin, pojawiają się nowe inwestycje gospodarcze i mieszkaniowe (Bański 2005, 2008; Heffner 2007). Takie obszary są nie tylko wzorami „ścieżek rozwoju” dla innych rejonów, ale także mają duże znaczenie w rozpowszechnianiu innowacji (Bański 2005).

Wśród uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich Heffner (2007) wymienia czynniki związane z: położeniem gminy w przestrzeni geograficznej i w strukturach ekonomicznych, środowiskiem przyrodniczym, infrastrukturą techniczną i społeczną, aktywnością i efektywnością działań samorządów lokalnych oraz przedsiębiorczością i innowacyjnością społeczności lokalnych. Woolcock i Narayan (2000), za jeden z istotnych czynników sukcesu gospodarczego wymieniają poziom kapitału społecznego typu pomostowego i wiążącego.

Powstaje pytanie, czy na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego sukces gospodarczy jest uzależniony od poziomu kapitału społecznego? Syntetyczny miernik sukcesu gospodarczego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego wynosił 0,265, a w poszczególnych gminach wahał się od 0,036 do 0,655 przy jego zmienności od 0 do 1.

Przyjmując, za kryterium wartość syntetycznego miernika w woj. świętokrzyskim wyróżniono 4 typy gmin (tab. 2, ryc. 3).

³ Szerzej na temat poszczególnych typów gmin (w:) Kamińska (2011).

Tabela 2

Zróźnicowanie syntetycznego wskaźnika sukcesu gospodarczego
w gminach woj. świętokrzyskiego

Syntetyczny wskaźnik	Liczba		Struktura (%)	
	gmin	ludności	gmin	ludności
Wysoki (0,400 i więcej)	9	64 207	9,3	9,2
Średni 0,265-0,399)	33	255 664	34,0	36,5
Niski (0,200-0,264)	30	225 108	30,9	32,1
Bardzo niski (0,199 i mniej)	25	156 178	25,8	22,3
Razem	97	701 157	100,0	100,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL, GUS (tab. 2, 8).

Pierwszy obejmował jednostki przestrzenne odznaczające się wysokim wskaźnikiem sukcesu gospodarczego. W tej grupie znalazło się 9 gmin skupiających 9,2% ludności wiejskiej województwa. Są to obszary o dobrze rozwiniętych funkcjach pozarolniczych: przemysłowych (Morawica, Sitkówka-Nowiny, Połaniec, Suchedniów, Masłów, Skalmierz), uzdrowiskowych (Busko-Zdrój) oraz turystycznych (Radków). Cechą tych obszarów są wysokie dochody własne gmin oraz ponadprzeciętny przyrost podmiotów gospodarczych. Zgodnie z klasyfikacją wiejskich obszarów sukcesu Bańskiego (2008), gminy te można zaliczyć do lokalnych ognisk sukcesu. Głównym czynnikiem sukcesu jest renta położenia (sąsiedztwo aglomeracji) lub/i baza surowcowa.

W województwie zidentyfikowano także lokalne ogniska sukcesu położone z dala od wielkich ośrodków miejskich. Są to np. gmina Busko-Zdrój, gdzie czynnikiem ponadprzeciętnego wzrostu jest funkcja uzdrowiskowa oraz Tuczępy i Połaniec, w których o wysokim tempie rozwoju decyduje inwestor zagraniczny i położenie w Tarnobrzeskiej Specjalnej Strefie Ekonomicznej.

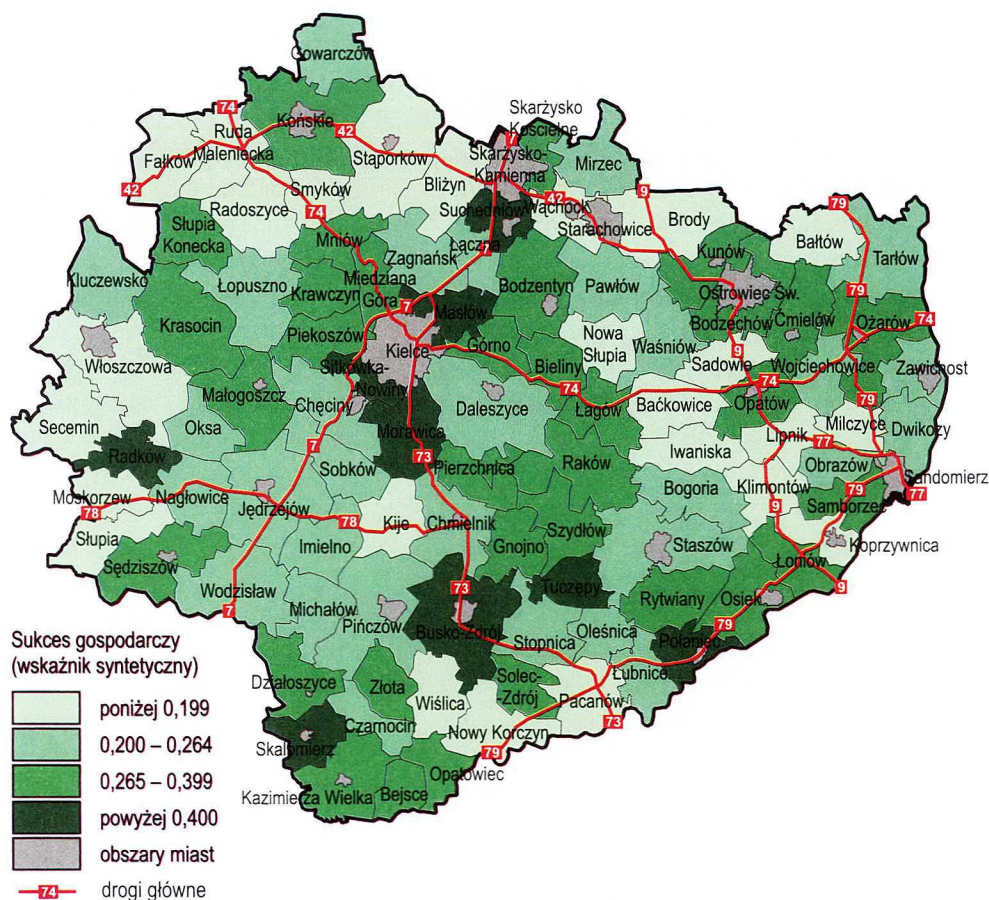
Drugi typ obejmujący gminy o wysokim wskaźniku syntetycznym reprezentowany jest przez 33 jednostki skupiające łącznie 36,5% mieszkańców świętokrzyskiej wsi. Ze względu na położenie i klasyfikację funkcjonalną obszarów wiejskich (Bański, Stola 2002) w tej grupie można wyróżnić gminy:

Położone w sąsiedztwie największych miast regionu (Kielc, Ostrowca Św., Skarżyska Kam. Sandomierza), o dobrze rozwiniętych funkcjach pozarolniczych (w tym mieszkaniowych). W tych jednostkach obserwuje się bardzo wysokie dochody własne gmin na 1 mieszkańca (np. Małogoszcz 1165 zł, Krasocin 1146 zł, Końskie 1237 zł, Rytwiany 1120 zł, Osiek 1177 zł, Ożarów 1899 zł).

Położone na południu województwa i odznaczające się dobrze rozwiniętym rolnictwem intensywnym i towarowym. Cechą tych obszarów jest wysoki przyrost podmiotów gospodarczych (np. w gminach Złota wskaźnik dynamiki wyniósł 134%, Bejsce 135%, Kazimierza Wielka 135%).

Zgodnie z klasyfikacją Bańskiego (2008) gminy te reprezentują obszary progresji oraz obszary konkurencyjnego rolnictwa. W przypadku obszarów progresji o sukcesie zdecydował czynnik lokalizacyjny (sąsiedztwo miasta), a w przypadku obszarów rolnictwa konkurencyjnego – aktywność gospodarcza rolników oraz władz lokalnych (Kamińska 2011).

Trzeci typ obejmuje jednostki przestrzenne odznaczające się niskim wskaźnikiem syntetycznym obrazującym sukces gospodarczy. Takich gmin jest 30 i skupiają prawie 1/3 ludności wiejskiej województwa. Większość z nich położona jest wzdłuż głównego szlaku komunikacyjnego regionu – drogi nr 7. Na tych obszarach zwykle wykształcone są (obok rolnictwa) funkcje pozarolnicze, co decyduje o relatywnie wysokich dochodach własnych gmin (od 395 do 1186 zł), ale obserwuje się bardzo

Ryc. 3. Zróżnicowanie syntetycznego wskaźnika sukcesu gospodarczego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Źródło: Opracowanie własne (ryc. 3-8).

niskie wydatki inwestycyjne (od 39 do 737 zł, np. w gminie Łubnice 39 zł, Łączna 94, Gowarczów 93). Konsekwencją tego jest także obniżona (w stosunku do gmin z pierwszego i drugiego typu) dynamika liczby podmiotów gospodarczych (wskaźnik dynamiki od 86 do 121%).

Czwarty typ obejmuje gminy o bardzo niskim wskaźniku sukcesu gospodarczego – poniżej 0,199. Takich gmin w województwie jest 25, a koncentrują ponad 1/5 ludności wiejskiej. W tej grupie znajdują się zarówno obszary odznaczające się dobrze rozwiniętym rolnictwem intensywnym i towarowym wschodniej i południowej części regionu (Bański, Stola 2002), jak i silnie zurbanizowane tereny północnej części województwa. Gminy te charakteryzują się niskimi dochodami własnymi (w przeliczeniu na 1 mieszkańca wahają się od 419 do 920 zł) oraz bardzo niskimi wydatkami inwestycyjnymi (przeciętnie 351 zł na 1 mieszkańca). W dziewięciu gminach liczba podmiotów gospodarczych w latach 2001-2010 zmniejszyła się (wskaźnik dynamiki od 77%-94%), a w pozostałych jednostkach nastąpił niewielki ich przyrost (od 1-13%).

Rozkład syntetycznego wskaźnika sukcesu gospodarczego nawiązuje do stopnia urbanizacji ekonomicznej obszarów wiejskich województwa (Kamińska 2010b). Gminy, w których dobrze rozwinęły się funkcje pozarolnicze odznaczają się proporcjonalnie większym sukcesem gospodarczym niż obszary sąsiednie. W regionie świętokrzyskim głównym czynnikiem sukcesu były warunki środowiska przyrodniczego (baza surowcowa dla przemysłu budowlanego, siarkowego) oraz lokalizacja względem kluczowych ośrodków wzrostu. Natomiast tereny typowo rolnicze odznaczają się zdecydowanie wolniejszym wzrostem gospodarczym, nawet, gdy na ich obszarach dominuje rolnictwo intensywne i towarowe.

Powstaje pytanie, czy sukces gospodarczy poszczególnych gmin jest związany z poziomem kapitału społecznego? W badaniu nie stwierdzono silnej zależności między sukcesem gospodarczym a poziomem kapitału społecznego typu wiążącego i pomostowego. Odpowiednie współczynniki korelacji wynosiły: 0,285 (między sukcesem gospodarczym a kapitałem wiążącym) oraz 0,233 (między sukcesem gospodarczym a kapitałem pomostowym).

Wśród gmin, w których syntetyczny miernik sukcesu gospodarczego kształtował się powyżej średniej dla województwa znajdują się jednostki o zróżnicowanym poziomie kapitału społecznego typu wiążącego i pomostowego, a więc zgodnie z koncepcją Woolcocka i Narayan (2000) obszary te mają różne możliwości (szanse) rozwoju.

Spośród 42 jednostek spełniających powyższe kryterium tylko 10 (tj. 23,8%) odznacza się wysokim poziomem kapitału społecznego obydwu typów, przy czym są to głównie jednostki przestrzenne charakteryzujące się najwyższymi wskaźnikami obrazującymi zarówno sukces gospodarczy, jak i kapitał społeczny (Sitkówka-Nowiny, Łagów, Pierzchnica, Morawica, Masłów, Raków, Busko-Zdrój, Osiek (tab. 3, ryc. 4). Trudno jednoznacznie określić, jaki wpływ na sukces miał kapitał społeczny, bowiem są to gminy odznaczające się konkurencyjnym położeniem (sąsiedztwo

Kielc), a także własną bazą surowcową, i co z tego wynika dobrze rozwiniętymi funkcjami pozarolniczymi. Można więc wnosić, że w tych gminach, obok czynników lokalizacyjnych, na osiągnięcie sukcesu miały wpływ dobrze wykształcone silne i słabe więzi kapitału społecznego. Jednak sam kapitał społeczny nie wystarcza, aby osiągnąć sukces gospodarczy. Świadczy o tym sytuacja pozostałych 12 jednostek przestrzennych (tab. 1), w których mimo sprzyjających warunków (odpowiedniego poziomu kapitału wiążącego i pomostowego) nie udało się osiągnąć sukcesu. Przykładem takich jednostek są gminy: Gowarczów, Ruda Maleniecka, Bałtów, Moskorzew. Ich peryferyjne położenie w województwie stało się barierą rozwoju mimo korzystnych uwarunkowań wynikających z kapitału społecznego.

Wśród gmin o ponadprzeciętnym wskaźniku sukcesu gospodarczego znajdują się także takie jednostki przestrzenne, które ze względu na niedobór kapitału społecznego (wiążącego lub/i pomostowego) zgodnie z koncepcją Woolcocka i Narayan są w trudnej sytuacji gospodarczej.

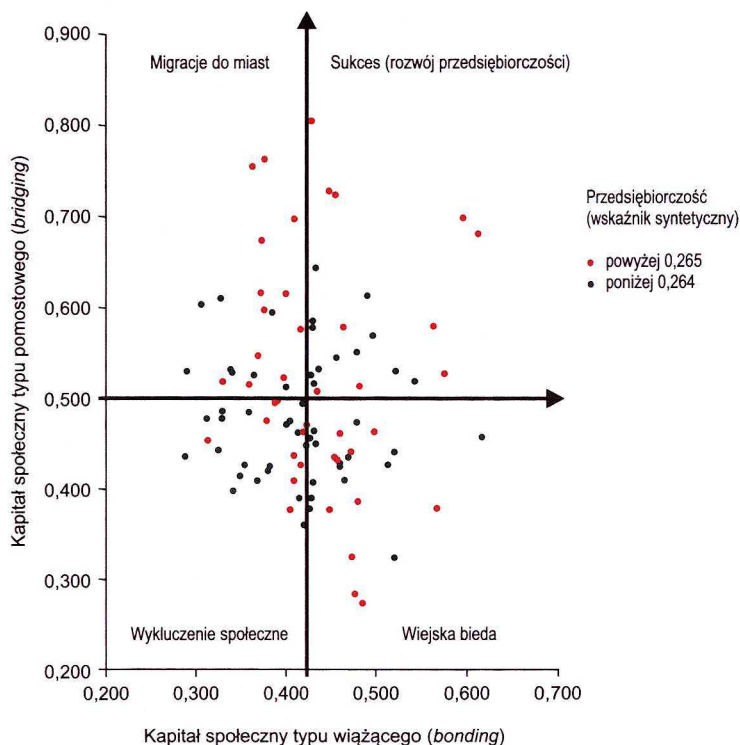
W grupie obszarów zagrożonych wiejską biedą (niski poziom kapitału pomostowego i wysoki wiążącego) jest aż 11 gmin, które osiągnęły sukces gospodarczy. Są to obszary o dobrze rozwiniętych funkcjach pozarolniczych, opierające swój wzrost na bazie surowcowej i produkcji cementu (np. Małogoszcz, Ożarów) lub położeniu w obrębie specjalnej strefy ekonomicznej (np. Tuczępy). Te gminy odznaczają się wysokimi dochodami własnymi, ponadprzeciętnymi wydatkami inwestycyjnymi oraz znaczną dynamiką podmiotów gospodarczych. Dodatkowo, rozwijają się tu głównie

Tabela 3

Gminy o syntetycznym wskaźniku sukcesu gospodarczego wyższym od średniej dla województwa w zależności od poziomu kapitału społecznego typu wiążącego (*bonding*) i pomostowego (*bridging*)

Wysoki kapitał wiążący i wysoki kapitał pomostowy	Wysoki kapitał wiążący i niski kapitał pomostowy	Niski kapitał wiążący i niski kapitał pomostowy	Niski kapitał wiążący i wysoki kapitał pomostowy
Busko-Zdrój	Bodzentyn	Bejsce	Bieliny
Łagów	Działoszyce	Bodzechów	Górno
Masłów	Kazimierza Wielka	Ćmielów	Końskie
Morawica	Małogoszcz	Gnojno	Krasocin
Osiek	Opatowiec	Mniów	Kunów
Pierzchnica	Opatów	Sędziszów	Miedziana Góra
Raków	Ożarów	Słupia (Konecka)	Piekoszków
Rytwiany	Radków	Szydłów	Połaniec
Sitkówka-Nowiny	Skalbmierz	Złota	Samborzec
Solec-Zdrój	Łoniów		Skarżysko-Kościelne
	Tuczępy		Strawczyn
			Suchedniów

Źródło: Opracowanie własne.

Ryc. 4. Relacje między sukcesem gospodarczym a poziomem kapitału społecznego typu wiążącego i pomostowego w woj. świętokrzyskim

małe, relatywnie „młode”, rodzinne podmioty gospodarcze. Jak wskazują badania, kapitał wiążący ma decydujące znaczenie w fazie zakładania i w pierwszych latach funkcjonowania firmy, a kapitał pomostowy wpływa na innowacyjność i rentowność przedsiębiorstwa i jest pozytywnie skorelowany z rozkwitem firmy (Jansen 1997). Można więc sądzić, że dobrze rozwinięte więzi wiążące kapitału społecznego oraz baza surowcowa decydują o sukcesie gospodarczym. Jednak należy przypuszczać, że w gospodarce opartej na wiedzy, konieczność zmian technologicznych w firmie będzie nieunikniona, wówczas deficyt kapitału pomostowego może okazać się barierą rozwoju firm i przyczyną ich likwidacji.

Duża grupa wśród gmin, które osiągnęły sukces gospodarczy odznacza się niskim poziomem obydwu typów kapitału społecznego. Według Woolcocka i Narayan (2000) takie obszary mają najgorszą sytuację gospodarczą i są zagrożone wykluczeniem społecznym. Tymczasem w świetle przyjętych mierników aż 9 gmin osiągnęło sukces gospodarczy.

Szczegółowa analiza wykazała jednak, że większość z nich zdołała wytworzyć więzi przynajmniej jednego typu kapitału społecznego na poziomie zapewniającym rozwój przedsiębiorczości. Poziom kapitału wiążącego kształtuje się tu tylko nieco

poniżej średniej. Całkowicie odbiega od tej zasady gmina Bodzechów, w której poziom zarówno kapitału wiążącego, jak i pomostowego jest bardzo niski, a mimo to gmina osiągnęła sukces gospodarczy. Wpływ na to miało jej podmiejskie położenie (w sąsiedztwie Ostrowca Św.). Ostrowiec Świętokrzyski wywiera bardzo duży wpływ na jej rozwój. Zapewnia wielu mieszkańcom miejsca pracy i nauki oraz jest głównym miejscem zaopatrzenia ludności, a także zbytu płodów rolnych. Ze względu na jakość gleb gmina ma charakter rolniczy. W jej południowo-wschodniej części występują gleby dobre i bardzo dobre kompleksu pszenno-buraczanego, a w uprawie dominują buraki cukrowe. Jest to zasadne ze względu na bliskość cukrowni Częstocice.

Wśród gmin, które osiągnęły sukces gospodarczy największą grupę (12, tj. 28,6%) stanowią takie, w których bardzo wysokiemu poziomowi kapitału pomostowego nie towarzyszy wysoki poziom kapitału wiążącego. Zgodnie z koncepcją Woolcocka i Narayan (2000) takie obszary są zagrożone procesami depopulacji. Ludność bowiem, wykształcając więzi z mieszkańcami z innych środowisk, przejmuje odmienne wzorce zachowań i nie widząc perspektyw rozwoju w społeczności lokalnej, decyduje się na zmianę miejsca zamieszkania.

Są to głównie jednostki przestrzenne o dobrze wykształconych funkcjach pozarolniczych (Bieliny) oraz obszary o wykształconych funkcjach mieszanych (Górno) (Bański, Stola 2002). Charakterystyczne są wysokie inwestycje na 1 mieszkańca i ponadprzeciętna aktywność gospodarcza mieszkańców.

5. Kapitał społeczny a wiejska bieda

Badania nad wiejską biedą w Polsce mają swoją wieloletnią tradycję i były prowadzone już w okresie realnego socjalizmu. W latach transformacji ustrojowej nabrały nowego wymiaru, ponieważ ubóstwo, stało się wyrazistym i powszechnie dostrzeganym problemem socjalnym (Golinowska 2006).

Bieda (ubóstwo) to pojęcie ekonomiczne i socjologiczne, opisujące brak dostatecznych środków materialnych do zaspokojenia potrzeb jednostki, w szczególności w zakresie jedzenia, schronienia, ubrania, transportu oraz podstawowych potrzeb kulturalnych i społecznych (*Raport...2010*). Bieda to głód, brak schronienia, nieumiejętność czytania i pisanie, brak pracy (*Overview Poverty Net 2008*). Bieda to niedostatek podstawowych możliwości (Sen 2002).

Problem ubóstwa może być ujmowany w sposób absolutny lub względny. W podejściu absolutnym ubogie są te osoby (gospodarstwa), które nie mają możliwości zaspokojenia potrzeb uznanych, w danych warunkach, za podstawowe, niezbędne. W podejściu względnym natomiast ubóstwo rozważane jest jako forma nierówności, nadmiernego dystansu między poziomem życia poszczególnych grup ludności – ubogie są te osoby, których poziom życia jest niższy od pozostałych członków danego społeczeństwa (*Ubóstwo w Polsce... 2009*). Na potrzeby opracowania przyjęto względne (relatywne) ujęcie biedy.

Bieda w Polsce, jak stwierdziła Tarkowska (2005) jest biedą wsi i jest zjawiskiem przedłużającym się, chronicznym lub nawet międzygeneracyjnie przekazywanym (społecznie „dziedzicznym”). Jak wskazuje autorka charakterystyczną cechą polskiej biedy jest jej juwenalizacja – ubóstwo dzieci i rodzin wielodzietnych, bezrobocie młodego pokolenia. Podstawowym powodem ubóstwa w Polsce jest utrata pracy (Golinowska 2006), a grupami najbardziej narażonymi na biedę są gospodarstwa utrzymujące się z niezarobkowych źródeł oraz rodziny rolników (Radziukiewicz 2006).

Według raportu GUS (*Ubóstwo w Polsce...* 2009) woj. świętokrzyskie charakteryzuje się bardzo wysokimi (wyższymi od średniej dla kraju) wskaźnikami zagrożenia ubóstwem. Przyjmując za kryterium granicę ubóstwa skrajnego (minimum egzystencji)⁴ ponad 8% osób w gospodarstwach domowych ponosi wydatki poniżej minimum egzystencji (przy średniej dla Polski 5,7). Według relatywnej granicy ubóstwa⁵ woj. świętokrzyskie również znajduje się w grupie regionów o najbardziej niekorzystnych charakterystykach – ponad 18% osób w gospodarstwach domowych ponosi wydatki poniżej relatywnej granicy ubóstwa (średnia dla kraju 17,3%). Sytuacja przedstawia się równie źle, jeśli kryterium wydzielania ubogich stanowi granica ustawowa⁶ – bowiem w województwie odsetek osób w gospodarstwach domowych, które ponoszą wydatki poniżej tego pułapu jest jednym z najwyższych w kraju i kształtuje się powyżej 10% (średnia 8,3%).

Powstaje pytanie, jaka jest skala zjawiska wiejskiej biedy w woj. świętokrzyskim i czy jest ona uzależniona od poziomu kapitału społecznego?

Syntetyczny wskaźnik wiejskiej biedy wahał się od 0,051 do 0,691, przy średniej 0,240. Przyjmując ten wskaźnik za kryterium na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego można wydzielić 5 typów gmin (tab. 4, ryc. 5)

Pierwsza grupa obejmuje jednostki przestrzenne o bardzo wysokim wskaźniku wiejskiej biedy – powyżej 0,350. Gmin spełniających ten warunek jest 12, a łącznie koncentrują one 12,4% ludności wiejskiej województwa. W tej grupie znajdują się dwójakiego rodzaju gminy: 1) odznaczające się dużym odsetkiem osób korzystających z pomocy społecznej oraz 2) charakteryzujące się wysokim bezrobociem. Obszary, na których ludność w liczbie ponadprzeciętnej korzysta ze świadczeń socjalnych położone są na wschodzie województwa (Koprzywnica, Samborzec, Dwikozy, Kunów). Są to tereny, które ucierpiały w czasie ostatnich powodzi, a skutki tego żywiołu do dziś nie zostały całkowicie usunięte. Natomiast wysokim bezrobociem odznaczają się głównie gminy, w których rozwinęło się rolnictwo indywidualne (Bań-

⁴ Minimum egzystencji (zw. minimum biologicznym) jest modelem zaspokajania potrzeb na bardzo niskim poziomie. Koszyk minimum egzystencji uwzględnia tylko potrzeby, których zaspokojenie nie może być odłożone w czasie, a konsumpcja niższa od tego poziomu prowadzi do wyniszczenia biologicznego (*Ubóstwo w Polsce...* 2009).

⁵ Relatywna granica ubóstwa – 50% średnich miesięcznych wydatków ogółu gospodarstw domowych (*ibidem*).

⁶ Ustawowa granica ubóstwa – kwota, która zgodnie z obowiązującą *Ustawą o pomocy społecznej* uprawnia do ubiegania się o świadczenia pieniężne z systemu pomocy społecznej (*ibidem*).

Tabela 4

Syntetyczny wskaźnik wiejskiej biedy w woj. świętokrzyskim

Wskaźnik	Liczba		Struktura (%)	
	gmin	ludności	gmin	ludności
Bardzo wysoki (0,350 i więcej)	12	86 970	12,3	12,4
Wysoki (0,260-0,349)	23	155 160	23,7	22,1
Średni (0,220-0,259)	18	134 895	18,6	19,2
Niski (0,150-0,219)	28	202 439	28,9	28,9
Bardzo niski (0,149 i mniej)	16	121 693	16,5	17,4
Razem	97	701 157	100,0	100,0

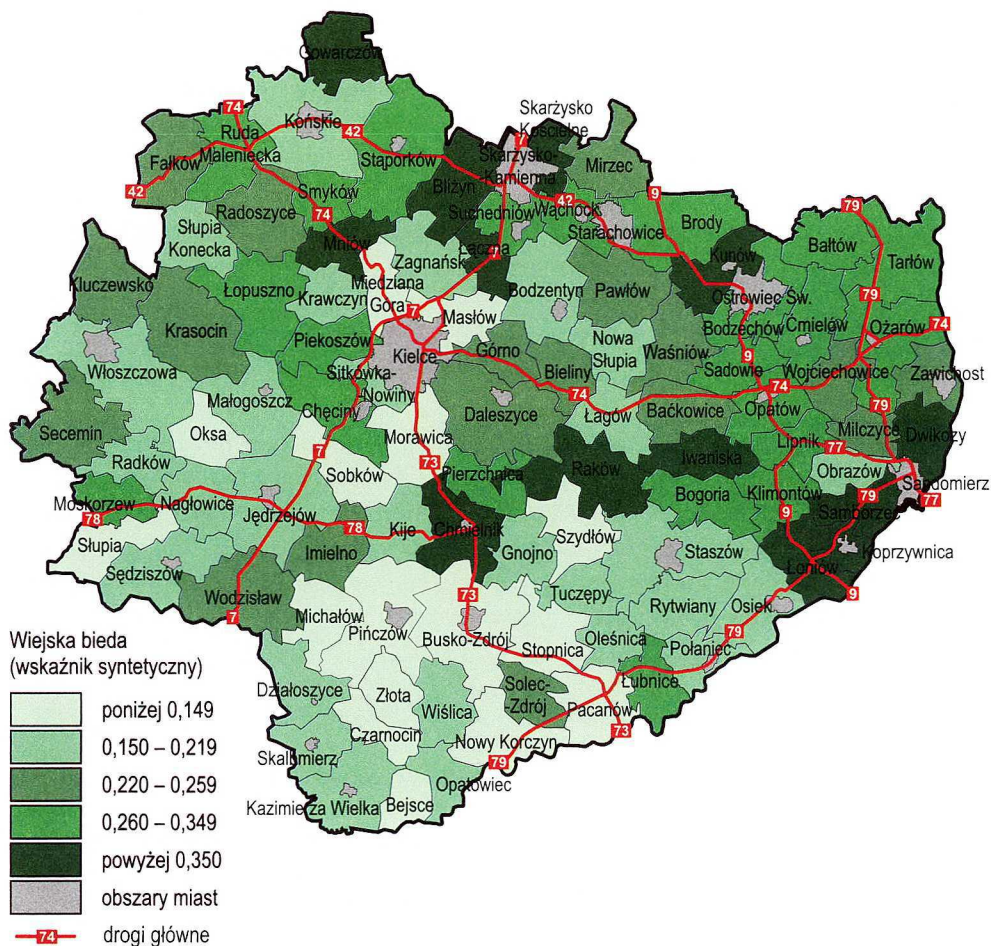
Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych z WUP w Kielcach (2010) i Wydziału Pomocy Społecznej przy Świętokrzyskim Urzędzie Wojewódzkiego za lata 2007-2010.

ski, Stola 2002) (np. Iwaniska, Mniów) oraz rolnictwo z równorzędnym udziałem funkcji pozarolniczych (Bliżyn, Skarżysko-Kościelne).

Drugą grupę stanowią gminy o wysokim wskaźniku wiejskiej biedy. W 2010 r. takich jednostek przestrzennych w woj. świętokrzyskim było 23, a łącznie obejmowały ponad 1/5 ludności (22,1%). Największym problemem jest wysokie bezrobocie – udział bezrobotnych w stosunku do ludności w wieku produkcyjnym wahał się od 10,5% do 17,1% przy średniej dla województwa 10,1%). W gminach tych wykształciły się różnorodne funkcje (Bański, Stola 2002): rolnictwo intensywne i towarowe (np. Sadowie, Pierzchnica, Klimontów), rolnictwo mało intensywne i mało towarowe (np. Bodzechów, Bałtów, Chmielnik, Moskorzew, Ćmielów), rolnictwo i funkcje pozarolnicze (np. Smyków, Tarłów, Piekoszów, Gowarczów) i funkcje mieszane (Ruda Maleniecka, Ożarów). Jednak w tych gminach rolnictwo ma charakter dominujący – dlatego mało osób objętych jest pomocą socjalną, a bezrobocie kształtuje się na wysokim poziomie.

Trzeci typ skupia gminy o średnim wskaźniku ubóstwa. W 18 jednostkach przestrzennych tej grupy mieszka prawie 1/5 wiejskiej ludności. Obszary pełnią różnorodne funkcje: od rolnictwa intensywnego i towarowego (Wilczyce, Wojciechowice, Baćkowice), przez funkcje mieszane (Krasocin, Górnio). Największy wpływ na syntetyczny wskaźnik biedy ma wysokie bezrobocie.

Natomiast czwarty i piąty typ obejmują gminy o niskim i bardzo niskim wskaźniku wiejskiej biedy. Łącznie takich jednostek przestrzennych było 44, a koncentrowały 46,3% ludności świętokrzyskiej wsi. Ich cechą jest bardzo niskie bezrobocie (od 4,4-11,7%), mały odsetek osób w rodzinach objętych pomocą społeczną (8,9-18,0%). Dodatkowo, prawie we wszystkich jednostkach przestrzennych liczba osób (odsetek) korzystających z pomocy w latach 2007-2010 obniżyła się. Należą tu obszary dwójakiego rodzaju: o dobrze rozwiniętych funkcjach pozarolniczych (Morawica, Sitkówka-Nowiny, Busko, Stopnica) oraz o dominacji rolnictwa intensywnego i towarowe-

Ryc. 5. Przestrzenne zróżnicowanie wskaźnika biedы wiejskiej w woj. świętokrzyskim

go (np. Kazimierza Wielka, Bejsce, Skalbierz, Działoszyce, Wiślica). Można więc zgodzić się z tezą Czapiewskiego (2011), że gminy z dominacją rolnictwa towarowego znacznie częściej osiągają sukces (a przez to unikają biedы), niż jednostki, w których dominuje rolnictwo drobnoskalowe i niskotowarowe.

W pracy nie stwierdzono statystycznej zależności między syntetycznym wskaźnikiem wiejskiej biedы a poziomem kapitału społecznego typu wiążącego (*bonding*) i typu pomostowego (*bridging*). Odpowiednie współczynniki korelacji wynosiły: -0,202; 0,053.

Aż 46 jednostek przestrzennych (tj. 47,4% ich ogólnej liczby) uzyskało wskaźnik biedы wyższy od średniej dla województwa, a więc zgodnie z przyjętym realatywnym ujęciem ubóstwa, można uznać, że objęte są wiejską biedą. Spośród 46 jednostek

spełniających powyższe kryterium 10 (tj. 22,2%) odznacza się wysokim poziomem kapitału społecznego obydwu typów. Oznacza to, że nawet dobrze rozwinięte więzi wiążące i pomostowe nie uchroniły tych gmin przed ubóstwem (tab. 5, ryc. 6).

Wiele z nich ma peryferyjne położenie (Bałtów, Gowarczów, Ruda Maleniecka, Moskorzew), a zgodnie z badaniami Bańskiego (2008, s. 130) „im dalej w kierunku peryferii, tym trudniej o osiągnięcie sukcesu (...). Obszary wiejskie położone w większej odległości od krajowych lub regionalnych centrów ekonomicznych są zdecydowanie mniej atrakcyjne dla inwestorów oraz mają mniejsze szanse rozwoju różnorodnych funkcji gospodarczych”.

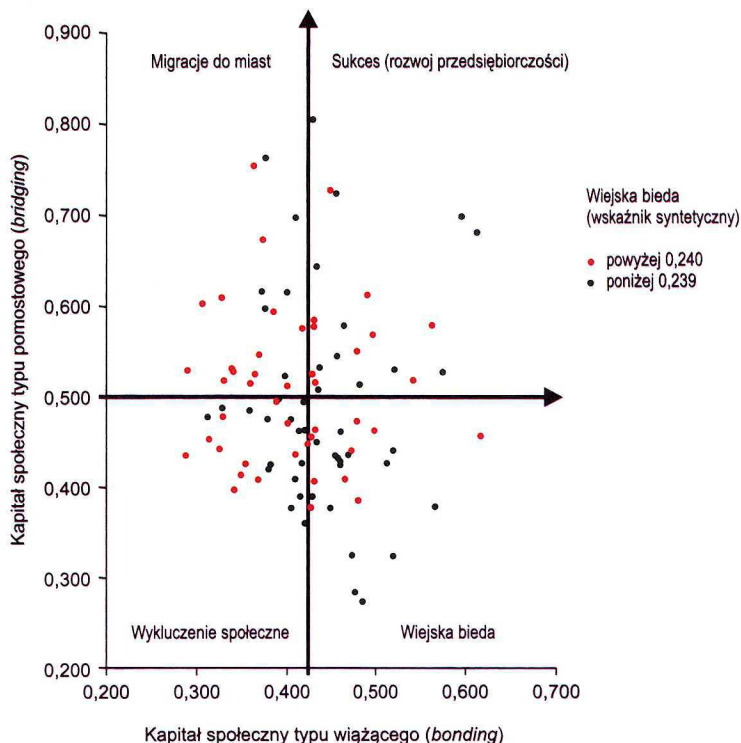
Obok wymienionych, peryferyjnie położonych gmin, w tej grupie są także jednostki przestrzenne o funkcjach mieszanych (Chęciny), rolniczych i pozarolniczych (Łopuszno) oraz leśnych z udziałem funkcji pozarolniczych (Daleszyce). Wszystkie mają atrakcyjne położenie (w sąsiedztwie Kielc), i mimo tylu pozytywnych uwarunkowań (lokalizacja i wysoki poziom kapitału społecznego) nie zdołały osiągnąć sukcesu, a wręcz przeciwnie – są w grupie gmin odznaczających się wiejską biedą. Nie można więc zgodzić się z tezą Sobali-Gwosdz (2005), że miejscem sukcesu jest jednostka przestrzenna, która odznacza się występowaniem „przynajmniej kilku pozytywnych czynników społecznych i gospodarczych”.

Tabela 5

Gminy o syntetycznym wskaźniku wiejskiej biedy
wyższym od średniej dla województwa w zależności od poziomu
kapitału społecznego typu wiążącego (*bonding*) i pomostowego (*bridging*)

Wysoki kapitał wiążący i wysoki kapitał pomostowy	Wysoki kapitał wiążący i niski kapitał pomostowy	Niski kapitał wiążący i niski kapitał pomostowy	Niski kapitał wiążący i wysoki kapitał pomostowy
Bałtów Chęciny Daleszyce Gowarczów Łopuszno Moskorzew Pierzchnica Raków Ruda Maleniecka Wilczyce	Bogoria Chmielnik Klimontów Kluczewsko Lipnik Łoniów Opatów Ożarów Wojciechowice Secemin	Baćkowice Bodzechów Ćmielów Dwikozy Fałów Iwaniska Łubnice Mniów Sadowie Tartów Waśniów Wodzisław	Bieliny Bliżyn Brody Koprzywnica Kunów Łączna Piekoszów Radoszyce Samborzec Skarżysko-Kościełne Smyków Stąporków Suchedniów Wąchock

Źródło: Opracowanie własne (tab. 5-7, 9).

Ryc. 6. Relacje między wiejską biedą a poziomem kapitału społecznego typu wiążącego i pomostowego w woj. świętokrzyskim

Wśród gmin o ponadprzeciętnym wskaźniku wiejskiej biedy jest tylko 10 jednostek, które spełniają kryterium ubóstwa Woolcocka i Narayan, tzn. odznaczają się wysokim kapitałem typu wiążącego i niskim kapitałem pomostowym. Wszystkie właściwie mają peryferyjne położenie i słabo wykształcone funkcje pozarolnicze.

W grupie wiejskich obszarów biedy w woj. świętokrzyskim aż 12 gmin odznacza się niskim poziomem obydwu rodzajów kapitału społecznego. Wiele z nich ma dodatkowo peryferyjne położenie (Fałków, Wodzisław, Łubnice, Dwikozy). W takim przypadku trudno uniknąć biedy, bowiem położenie względem głównych ośrodków miejskich jest istotnym czynnikiem rozwoju funkcji pozarolniczych (Bański 2008).

Natomiast w grupie gmin o ponadprzeciętnych wskaźnikach ubóstwa najwięcej (13) jest takich, w których wysokiemu poziomowi kapitału pomostowego towarzyszy niski poziom kapitału wiążącego. Okazuje się, że dobrze wykształcone wyłącznie zewnętrzne (pomostowe) sieci społeczne (przy słabych więziach wiążących) tylko w nielicznych przypadkach przekładają się na sukces gospodarczy. Częściej są przyczyną biedy i to bez względu na funkcje i położenie jednostki przestrzennej. W tej

grupie są bowiem zarówno gminy położone w sąsiedztwie miast (Bieliny, Piekoszków, Skarżysko-Kościelne, Samborzec, Suchedniów, Stąporków, Brody), jak i gminy położone peryferyjnie (np. Koprzywnica, Smyków). Zróżnicowane są też funkcje wymienionych obszarów. Na przykład w gminie Stąporków dominują funkcje pozarolnicze – usługowe i mieszkaniowe, w gminie Samborzec – rolnictwo intensywne i towarowe, w gminie Bieliny – rolnictwo mało intensywne i mało towarowe, a w Łącznej – leśnictwo z udziałem rolnictwa.

6. Kapitał społeczny a wykluczenie społeczne

Pojęcie *wykluczenie społeczne* (marginalizacja) nie jest, jak dotąd, precyzyjnie zdefiniowane. Szanferberg (2006) na podstawie literatury wyróżnił definicje sytuujące wykluczenie społeczne w kontekście problemów związanych z:

- 1) uczestnictwem/partycypacją (brak, niezdolność, niemożność) w życiu społecznym lub zbiorowym;
- 2) dostępem (ograniczony, utrudniony) do zasobów, dóbr publicznych, instytucji i systemów społecznych;
- 3) prawami społecznymi (odmowa, realizowane w niewielkim stopniu lub nierealizowane);
- 4) ubóstwem i deprivacją.

W *Narodowej Strategii Integracji Społecznej dla Polski* (2004) przyjęto, że *wykluczenie społeczne* to brak lub ograniczenie możliwości uczestnictwa, wpływania i korzystania z podstawowych instytucji publicznych i rynków, które powinny być dostępne dla wszystkich, a w szczególności osób ubogich.

Wykluczenie społeczne jest bezpośrednio związane z ubóstwem – jednak nie są to synonimy. Wykluczenie społeczne, w porównaniu z ubóstwem, oznacza więcej aspektów deprivacji, które przeszkadzają ludziom w uczestnictwie w społecznych aktywnościach lub w korzystaniu z publicznych czy prywatnych usług (Szanferberg 2006). Golinowska (2006) dodatkowo stwierdziła, że *ubóstwo* jest stanem, a *wykluczenie społeczne* procesem.

Syntetyczny wskaźnik wykluczenia społecznego (marginalizacji) na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego wahał się od 0,133 do 0,443 przy średniej 0,285. Najwyższy analizowany wskaźnik (0,358 i więcej) zanotowano w 18 gminach, na których terenie łącznie mieszkało 15,6% wiejskiej ludności regionu. Są to głównie obszary peryferyjne, o funkcjach rolniczych (zarówno rolnictwo mało intensywne, jak intensywne) oraz leśnych z udziałem rolnictwa (tab. 6, ryc. 7). Ponadprzeciętny wskaźnik wykluczenia społecznego wystąpił także w kolejnych 27 jednostkach przestrzennych skupiających 30,3% mieszkańców świętokrzyskiej wsi. Charakterystyczne jest ich położenie: sąsiadują z gminami o najwyższych wartościach wskaźnika wykluczenia społecznego tworząc duże skupiska na północnym wschodzie i zachodzie województwa.

Tabela 6

Syntetyczny wskaźnik wykluczenia społecznego na obszarach wiejskich
woj. świętokrzyskiego

Wskaźnik	Liczba		Struktura (%)	
	gmin	ludności	gmin	ludności
Bardzo wysoki (0,358 i więcej)	18	109 464	18,6	15,6
Wysoki (0,286-0,357)	27	212 650	27,8	30,3
Średni (0,214-0,285)	35	253 817	36,1	36,2
Niski (0,213 i mniej)	17	125 226	17,5	17,9
Razem	97	701 157	100,0	100,0

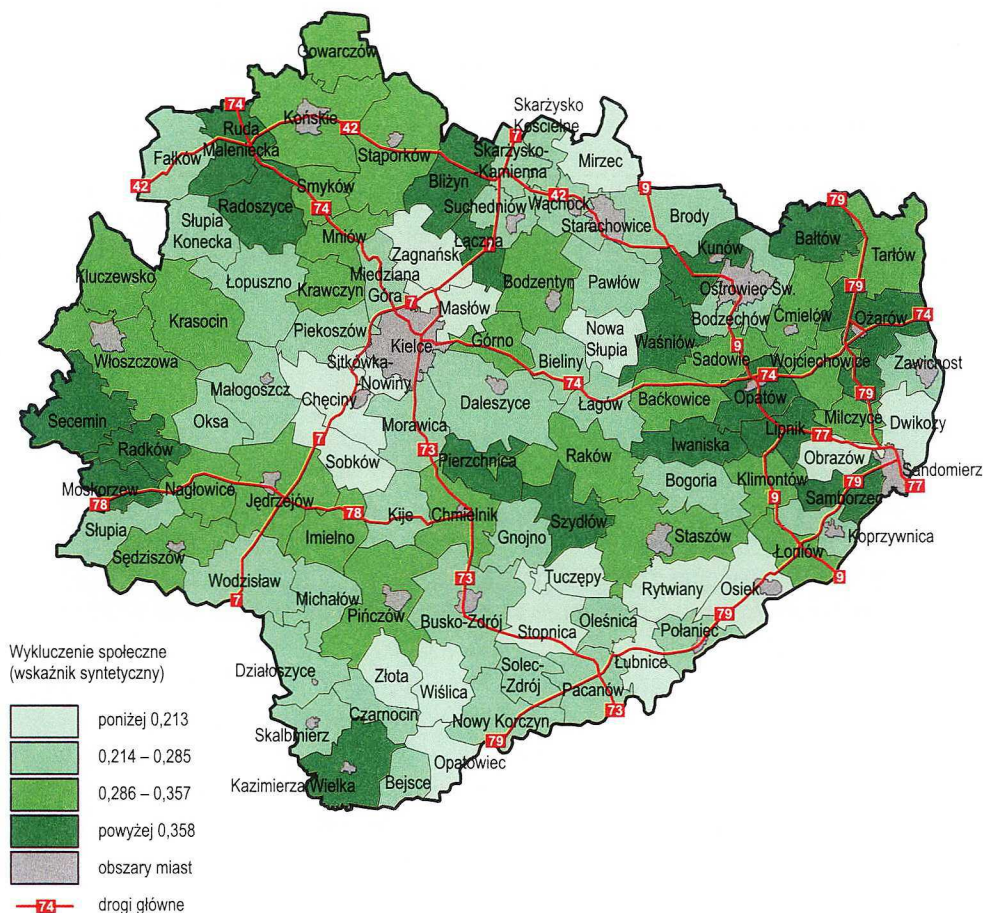
Łącznie 45 jednostek (46,4%), które koncentrowały 45,9% mieszkańców, charakteryzowało się wyższym od średniej dla województwa syntetycznym wskaźnikiem wykluczenia społecznego. Główną przyczyną marginalizacji społecznej ludności jest wysokie bezrobocie długotrwałe i alkoholizm.

W pozostałych gminach zanotowano średnie i niskie wskaźniki wykluczenia społecznego (niższe od średniej). Takich jednostek było 52, a na ich terenie mieszkało łącznie 54,1% ludności wiejskiej województwa. Ze względu na klasyfikację funkcjonalną obszarów wiejskich (Bański, Stola 2002) można wyróżnić dwa rodzaje jednostek przestrzennych: gminy o dobrze wykształconych funkcjach pozarolniczych oraz gminy o charakterze rolniczym, przy czym przeważa rolnictwo intensywne i towarowe. Obszary o funkcjach pozarolniczych położone są w centralnej i północnej części regionu, wokół miejskich ośrodków, ale także na wschodzie województwa (Połaniec, Osiek). Natomiast obszary rolnictwa towarowego skoncentrowane są głównie na południu regionu. Na wschodnich terenach rolnictwa intensywnego tylko Obrazów i Dwikozy nie są zagrożone wykluczeniem społecznym. Obszar ten od lat ponosi duże straty wywołane powodzią, dlatego duży odsetek ludności pozostaje na długotrwałym bezrobociu (z czego wynikają także inne negatywne zjawiska, jak np. alkoholizm).

W badaniu nie została potwierdzona zależność między syntetycznym wskaźnikiem marginalizacji a poziomem kapitału społecznego typu wiążącego ($r = -0,027$) i typu pomostowego ($r = -0,150$).

Pośród 45 gmin odznaczających się ponadprzeciętnym wskaźnikiem wykluczenia społecznego (tab. 7):

- 8 (17,8%) charakteryzowało się wysokimi poziomami obydwu typów kapitału społecznego;
- 16 (35,5%) miało wysoki poziom kapitału wiążącego i niski kapitału pomostowego (wiejska bieda);
- 10 (22,2%) miało niski poziom obydwu typów kapitału (wykluczenie społeczne);
- 11 (24,4%) odznaczało się niskim kapitałem wiążącym i wysokim pomostowym.

Ryc. 7. Przestrzenne zróżnicowanie syntetycznego wskaźnika wykluczenia społecznego na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

Zważywszy na to, że wiejska bieda i wykluczenie społeczne są zjawiskami powiązаныmi ze sobą, można przyjąć, że łącznie 26 (57,7%) jednostek przestrzennych odznacza się wykluczeniem społecznym lub jest nim zagrożone. Są to gminy położone z dala od największego miasta regionu i choć są zróżnicowane pod względem funkcjonalnym, to nie stworzyły tylu miejsc pracy, aby wchłonąć liczną rzeszę bezrobotnych. Jeśli się do tego doda bardzo wysoki odsetek ludności z wykształceniem podstawowym i bez jakiegokolwiek wykształcenia (pow. 60%) i niski poziom kapitału społecznego, to gminy te mają nikłe szanse na sukces gospodarczy.

Gminy o wysokim poziomie kapitału wiążącego oraz pomostowego i jednocześnie wysokim wskaźniku wykluczenia społecznego są zlokalizowane głównie na peryferiach województwa (Bałtów, Moskorzew, Ruda Maleniecka, Gowarczów,

Tabela 7

Gminy o syntetycznym wskaźniku wykluczenia społecznego
wyższym od średniej dla województwa
w zależności od poziomu kapitału społecznego typu wiążącego (*bonding*)
i pomostowego (*bridging*)

Wysoki kapitał wiążący i wysoki kapitał pomostowy	Wysoki kapitał wiążący i niski kapitał pomostowy	Niski kapitał wiążący i niski kapitał pomostowy	Niski kapitał wiążący i wysoki kapitał pomostowy
Bałtów Gowarczów Moskorzew Pierzchnica Raków Ruda Maleniecka Staszów Wilczyce	Bodzentyn Chmielnik Imielno Kazimierza Wielka Klimontów Kluczewsko Lipnik Łoniów Nagłowice Opatów Ożarów Pińczów Radków Secemin Włoszczowa Wojciechowice	Baćkowice Ćmielów Iwaniska Jędrzejów Mniów Sadowie Sędziszów Szydłów Tarlów Waśniów	Bliżyn Górno Końskie Krasocin Kunów Łączna Radoszyce Samborzec Smyków Stąporków Strawczyn

Wilczyce). Potwierdza to zatem tezę, że położenie względem ośrodków krajowych i regionalnych ma podstawowe znaczenie dla rozwoju gospodarczego gminy.

Natomiast jednostki charakteryzujące się niskim kapitałem typu wiążącego, wysokim pomostowego i jednocześnie ponadprzeciętnym wskaźnikiem wykluczenia społecznego odznaczają się zarówno zróżnicowaną atrakcyjnością położenia, jak i strukturą funkcjonalną.

Są tu gminy położone w sąsiedztwie dużych i średnich miast regionu (Górno, Strawczyn, Bliżyn, Łączna, Samborzec), jak i w znacznej od nich odległości (Krasocin). Wiele z nich ma wykształcone funkcje pozarolnicze (Stąporków, Końskie, Radoszyce, Smyków) oraz rolnicze (rolnictwo intensywne i towarowe – Samborzec). Jednak większość z nich skupiona jest w północno-zachodniej części województwa. Upadek wielu zakładów w monofunkcyjnych ośrodkach przemysłowych Staropolskiego Okręgu Przemysłowego (Końskie, Stąporków, Skarżysko-Kam.) spowodował wzrost bezrobocia (gmina Stąporków odznacza się bardzo wysoką stopą bezrobocia w województwie 17,1%, w gminie Bliżyn na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym przypada 81 pozostających bez pracy powyżej 12 miesięcy).

7. Kapitał społeczny a migracje

Cechą charakterystyczną mobilności Polaków jest duże natężenie migracji wahałowych, czyli cyklicznego podróżowania między różnymi miejscowościami w związku z pracą lub nauką (Leszczyńska *et al.* 2009). Jak wskazują dalej cytowani autorzy w taki sposób przemieszcza się prawie 1/4 Polaków powyżej 15 roku życia. Decyzje o zmianie miejsca zamieszkania Polacy podejmują zdecydowanie rzadziej. Wśród migracji dominują wyjazdy zagraniczne, które mają najczęściej charakter krótkotrwały.

Czynniki powodujące migracje dzieli się na „wypychające” (*push*) i „przyciągające” (*pull*). Wśród faktorów „wypychających” najczęściej wymienia się uwarunkowania gospodarcze, presję demograficzną, oraz wysokie bezrobocie. Elementami „przyciągającymi” są zaś: wyższe płace, możliwości rynku pracy, łączenie rodzin (Dębowska 2007).

Województwo świętokrzyskie od lat charakteryzuje się ujemnym saldem migracji wewnętrznych i zagranicznych na pobyt stały (w 2000 r. -1,6‰, w 2007 r. -2,3‰, 2009 r. -1,7‰). Nic dziwnego, słabo rozwinięty rynek pracy, wysokie bezrobocie przy jednocześnie niskich płacach powodują konieczność szukania perspektyw rozwoju w innych miejscach kraju i Europy.

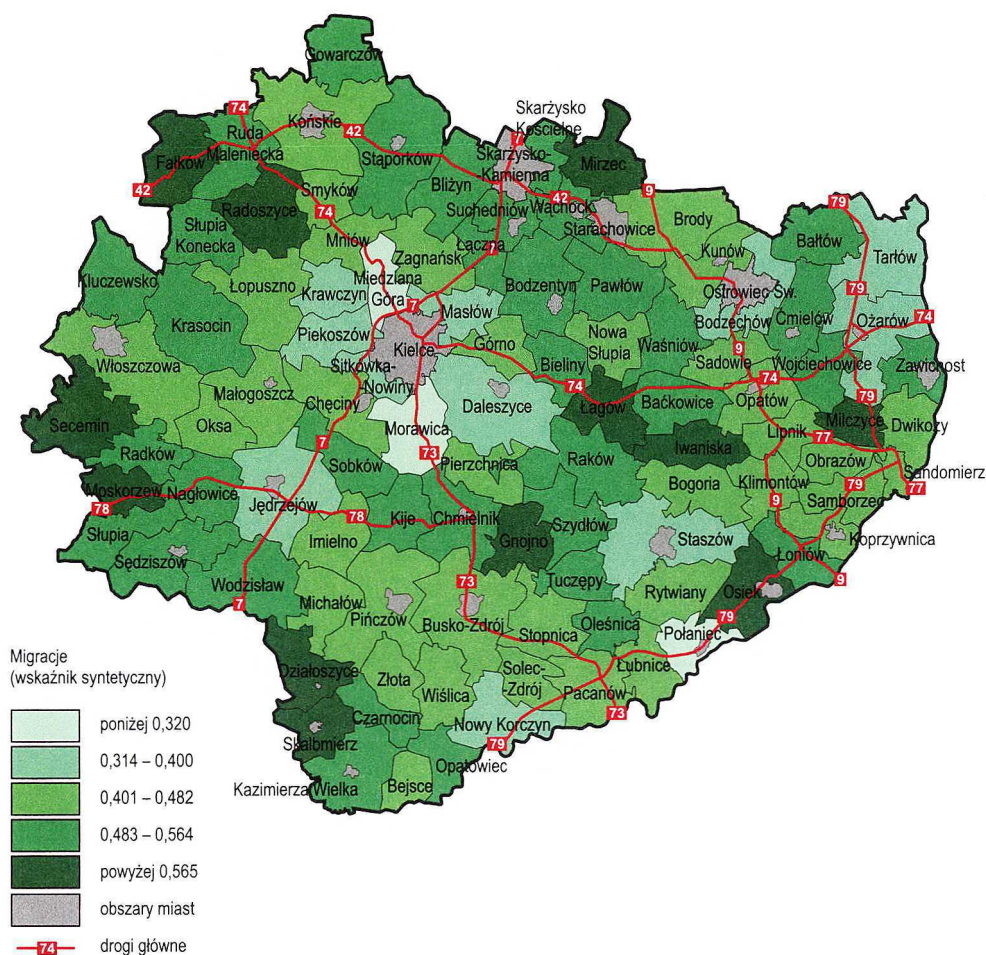
Syntetyczny wskaźnik migracji na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego wahał się od 0,249 do 0,662 przy średniej 0,482. Przyjmując za kryterium wartość syntetycznego wskaźnika migracji można wyróżnić 5 typów gmin (tab. 8, ryc. 8). Pierwszy obejmujący 12 gmin i 9,9% ludności wiejskiej odznaczał się bardzo wysokim wskaźnikiem migracji (0,565 i więcej). Wszystkie te jednostki przestrzenne położone są peryferyjnie, albo w województwie, albo w powiecie. Drugi typ obejmuje jednostki charakteryzujące się wysokim wskaźnikiem migracji (0,483-0,564). 36 gmin spełniających to kryterium łącznie skupia 31,4% mieszkańców świętokrzyskiej wsi.

Obydwa, wyżej wymienione typy koncentrują obszary o ponadprzeciętnym wskaźniku migracji. Ze względu na strukturę funkcjonalną można wyróżnić następujące jednostki przestrzenne:

Tabela 8

Syntetyczny wskaźnik migracji na obszarach wiejskich w woj. świętokrzyskim

Syntetyczny wskaźnik	Liczba		Struktura (%)	
	gmin	ludności	gmin	ludności
Bardzo wysoki (0,565 i więcej)	12	69 212	12,4	9,9
Wysoki (0,483-0,564)	36	219 845	37,1	31,4
Średni (0,402-0,482)	35	272 708	36,1	38,9
Niski (0,364-0,439)	10	104 064	10,3	14,8
Bardzo niski (0,363 i mniej)	4	35 328	4,1	5,0
Razem	97	701 157	100,0	100,0

Ryc. 8. Przestrzenne zróżnicowanie syntetycznego wskaźnika migracji na obszarach wiejskich woj. świętokrzyskiego

- O rozwiniętych funkcjach pozarolniczych, położone na północy regionu w sąsiedztwie ośrodków przemysłowych Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. Są to obszary, które już w okresie powojennej industrializacji kształtowały się pod wpływem tych ośrodków miejskich, a dojazdy do pracy rozwijały się dynamicznie (Kitowski 1988). W 2006 r. nadwyżka wyjeżdżających do pracy nad przyjeżdżającymi na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym kształtowała się od 124 do 224 osób. Ważnym czynnikiem aktywizacji pozarolniczej ludności są niekorzystne warunki do rozwoju rolnictwa. Obszary te odznaczają się także ujemnym saldem migracji stałych (-0,4 do -4,0‰). Sądząc po niezwykle wysokich wskaźnikach masyfikacji (liczonych względem kobiet w wieku rozrodczym – 108-115) można wnioskować, że odpływ migracyjny w dużym stopniu obejmuje kobiety.

- O rozwiniętym rolnictwie intensywnym i towarowym, zlokalizowane na południu województwa. Nieduża odległość do większego niż w woj. świętokrzyskim, krakowskiego rynku pracy wpłynęła na zintensyfikowanie dojazdów do pracy. Na przykład w gminie Kazimierza Wielka nadwyżka wyjeżdżających nad przyjeżdżającymi do pracy na 1000 osób w wieku produkcyjnym wynosi 99, a w Skalbmierzu i Działoszycach odpowiednio 70 osób. Obszary te są dotknięte ubytkiem ludnościowym z powodu odpływu migracyjnego i bardzo dużą maskulinizacją,
- Obszary o rozwiniętym rolnictwie mało intensywnym i małowarowym położone na zachodnich peryferiach województwa oraz w jego centralnej części: w pasie od gminy Kije po Szydłów. Zauważono przy tym następującą prawidłowość: w gminach położonych peryferyjnie saldo dojazdów jest bardzo wysokie (np. w gminie Secemin różnica między wyjeżdżającymi i przyjeżdżającym do pracy na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym wynosi 102, w gminie Moskorzew 69, Słupia Jędrzejowska 94). Natomiast na obszarach leżących „wewnątrz” województwa wielkość dojazdów jest związana z dostępnością komunikacyjną. Gminy, przez których obszar biegną regionalne drogi mają większe saldo dojazdów do pracy niż jednostki przestrzenne położone z dala od korytarzy komunikacyjnych (np. gm. Kije 114, Chmielnik 103, a Gnojno 51, Szydłów 31),
- Pozostałe tereny – o funkcjach mieszanych i położone peryferyjnie. Odznaczają się ubytkiem migracyjnym ludności i zdecydowaną przewagą ludności wyjeżdżającej do pracy nad przyjeżdżającymi.

Pozostałe 49 jednostek obejmuje obszary o średnim, niskim i bardzo niskim syntetycznym wskaźniku migracji. Tereny te koncentrują 58,7% mieszkańców świętokrzyskiej wsi. Wraz ze spadkiem wskaźnika migracji zmienia się proporcja między przyjeżdżającymi a wyjeżdżającymi do pracy, zmniejsza się wskaźnik maskulinizacji i wzrasta saldo migracji. Na przykład w gminach o najniższych wskaźnikach zanotowano przewagę przyjeżdżających do pracy nad emigrującymi w tym celu, przy czym duże znaczenie ma położenie względem głównych miast. Na obszarach znajdujących się w sąsiedztwie centrów ekonomicznych zauważa się przewagę wyjeżdżających do pracy, co jest związane z pobliskim rynkiem pracy. Natomiast na obszarach położonych w znacznej odległości od miejskich ośrodków wzrostu przeważają przyjeżdżający w celach zarobkowych. Na przykład w gm. Morawica – o dobrze rozwiniętych funkcjach pozarolniczych i korzystnym położeniu w pobliżu Kielc – nadwyżka wyjeżdżających nad przyjeżdżającymi do pracy wynosi 39, ale już w gminach Połaniec – minus 715, Staszów – minus 101, Ożarów – minus 77.

W pracy nie stwierdzono zależności między syntetycznym wskaźnikiem migracji a poziomem kapitału wiążącego i pomostowego. Współczynniki korelacji są zaskakująco niskie i wynoszą odpowiednio: 0,047 oraz -0,287.

Pośród 48 gmin o ponadprzeciętnym wskaźniku migracji (tab. 9):

- 9 (18,4%) charakteryzowało się wysokimi poziomami obydwu typów kapitału społecznego;

Tabela 9

Gminy o syntetycznym wskaźniku migracji wyższym od średniej dla województwa w zależności od poziomu kapitału społecznego typu wiążącego (*bonding*) i pomostowego (*bridging*)

Wysoki kapitał wiążący i wysoki kapitał pomostowy	Wysoki kapitał wiążący i niski kapitał pomostowy	Niski kapitał wiążący i niski kapitał pomostowy	Niski kapitał wiążący i wysoki kapitał pomostowy
Bałtów Gowarczów Łagów Moskorzew Osiek Raków Ruda Maleniecka Wilczyce Sobków	Bodzentyn Chmielnik Czarnocin Działoszyce Kazimierza Wielka Kije Kluczewsko Nagłowice Radków Secemin Skalmierz Tuczępy Wojciechów Zawichost Opatowiec Łonów	Baćkowice Ćmielów Fałków Gnojno Iwaniska Oleśnica Pawłów Sędziszów Słupia Konecka Słupia Jędrzejowska Szydłów Waśniów Wodzisław Mirzec	Bieliny Bliżyn Krasocin Łączna Radoszyce Skarżysko-Kościelne Stąporków Suchedniów Wąchock

- 16 (33,3%) miało wysoki poziom kapitału wiążącego i niski kapitału pomostowego;
- 14 (29,2%) miało niski poziom obydwu typów kapitału;
- 9 (18,4%) odznaczało się niskim kapitałem wiążącym i wysokim pomostowym.

Wnioski

Przedstawione rozważania pozwalają stwierdzić, że:

1. Koncepcja Woolcocka i Narayan (2000) nie przystaje w pełni do polskich warunków rozwoju lokalnego. Może to wynikać po części z metod pomiaru kapitału społecznego, ale także z jego znaczenia dla wzrostu gospodarczego w państwach postsocjalistycznych.
2. Kapitał społeczny jako jedyny czynnik nie gwarantuje sukcesu gospodarczego. Być może jest elementem (czynnikiem) ułatwiającym wzrost, ale „uaktywnia” się dopiero wtedy, gdy istnieje pewien próg innych pozytywnych elementów (czynniki lokalizacji, środowiska przyrodniczego czy infrastruktury).
3. W przypadku gmin położonych peryferyjnie, na obecnym etapie rozwoju, nawet bardzo korzystny poziom więzi pomostowych i wiążących nie gwarantuje, ani

w żaden sposób nie wywołuje, sukcesu gospodarczego. Peryferyjność skazuje jednostki przestrzenne na wiejską biedę. Szczególnie źle jest, gdy dodatkowo na takich terenach dominuje rolnictwo indywidualne, drobnoskalowe i drobnotowarowe.

4. Do rozwoju przedsiębiorczości, we wczesnym etapie jej kształtowania się, konieczny jest jednak pewien minimalny stan (poziom) kapitału wiążącego. Przy takim warunku nawet peryferyjnie położone gminy mają szansę rozwijać prywatną, drobną przedsiębiorczość, dzięki wsparciu rodziny, sąsiadów, znajomych (więzi wewnętrzne). Tylko nieliczne jednostki przestrzenne mogą osiągnąć sukces gospodarczy bez minimalnego progu kapitału wiążącego. Wówczas rolę czynnika stymulującego odgrywa renta położenia i/lub dogodne warunki rozwoju rolnictwa.
5. W osiągnięciu sukcesu gospodarczego mogą być pomocne więzi pomostowe. Jednak w gminach, w których relatywnie wysokiemu poziomowi kapitału pomostowego nie towarzyszą dobrze ukształtowane więzi wiążące, właściwie możliwe są tylko 2 skrajne drogi rozwoju:
 - Albo sukces – oparty na dużych, dobrze prosperujących, konkurencyjnych firmach. Kontakty biznesowe z innymi środowiskami (więzi pomostowe) umożliwiają przepływ technologii i ułatwiają dostęp do szerokiego rynku zbytu. W takim przypadku więzi zewnętrzne (pomostowe) muszą być bardzo dobrze ukształtowane, a ich promień (zasięg) musi być duży (szeroki) (Fukuyama 1997), aby „zrekompensować” brak lub niewystarczający poziom kapitału wiążącego.
 - Albo wiejska bieda – jeśli, powiązania pomostowe są niewystarczające do zrobienia postępów (*get ahead*) (Briggs 1998) i tworzenia innowacyjnych (konkurencyjnych) przedsiębiorstw, ale deficyt kapitału wiążącego nie sprzyja (ogranicza) zakładaniu małych firm, będących ważnym źródłem utrzymania rodzin wiejskich. Brak zaufania ze strony rodziny i/lub społeczności lokalnej (erozja kapitału wiążącego) powoduje trudności w funkcjonowaniu i konieczność likwidacji firmy.

W wielu przypadkach ani położenie ani funkcje pozarolnicze nie są w stanie uchronić gminy przed biedą lub wykluczeniem społecznym, jeśli nie ma minimum kapitału wiążącego. Kapitał wiążący (zarówno na poziomie rodziny, jak i społeczności lokalnej) jest kapitałem biednych, pomaga redukować ubóstwo (Narayan *et al.* 2000) oraz ułatwia „przetrwanie” (*get by*) (Briggs 1998) osobom o słabej kondycji finansowej, zawodowej i społecznej.

Należy jednak zauważyć, że w Polsce warunki do kształtowania się więzi kapitału społecznego są odmienne od tych w gospodarkach o długiej tradycji demokratycznych reguł. Polityka „represyjnej tolerancji”, jaką prowadziły kolejne rządy socjalistyczne wobec chłopów, a później rolników zniszczyła całkowicie ich zaufanie i do władzy i do innych ludzi (Fedyszak-Radziejowska 2007). Odbudowa tego zaufania potrwa jeszcze kilkadziesiąt lat (niewykluczone, że musi nastąpić zmiana pokoleniowa). Współczesny rolnik chociaż uczestniczy chętniej (niż dawniej) w wyborach, czyta gazety, prowadzi nowoczesne gospodarstwo rolne potrzebuje czasu na zmiany

mentalne. Dopóki takie zmiany się nie dokonają, dopóty pomiar kapitału społecznego miernikami stosowanymi w krajach o ugruntowanej demokracji nie da prawdziwego obrazu kapitału społecznego polskiej (w tym świętokrzyskiej) wsi.

Nie można więc bezkrytycznie przenosić zachodnich koncepcji na grunt polskich obszarów wiejskich. Należy tworzyć własne ramy teoretyczne (także na bazie zagranicznych) objaśniające zachowania polskiej ludności wiejskiej.

Próba weryfikacji koncepcji Woolcocka i Narayan (2000) może udać się dopiero za „jakiś czas”.

Literatura

- Bański J., 2005, *Sukces gospodarczy na obszarach wiejskich*, [w:] *Obszary sukcesu na polskiej wsi*, B. Głębocki, U. Kaczmarek (red.). Studia Obszarów Wiejskich, t. 8, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., 2008, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*. Studia Obszarów Wiejskich, t. 14, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*. Studia Obszarów Wiejskich, 3, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Briggs X., 1998, *Brown Kids in White Suburbs: Housing Mobility and the Multiple Faces of Social Capital*. Housing Policy Debate 9(1), s. 177-221.
- Bugdol M., 2006, *Wartości organizacyjne. Szkice z teorii organizacji i zarządzania*. Wyd. UJ, Kraków.
- Cohen D., Soto M., 2001, *Growth and Human Capital: Good Data, Good Results*. OECD, Technical Papers, nr 179.
- Czapiewski K., 2011, *Czy struktura funkcjonalna warunkuje zaistnienie sukcesu na obszarach wiejskich*. Artykuł w tym tomie Studiów.
- Czapiński J., 2008, *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a dobrobyt. Polski paradoks*. Zarządzanie Publiczne, nr 4. UE, Kraków, s. 5-28.
- Dębowska O., 2007, *Migracje, Wyniki aktualnych badań i analiz*. Małopolskie Obserwatorium Rynku Pracy i edukacji, Kraków.
- Fedyszak-Radziejowska B., 2003, *Kapitał społeczny wsi. Uwarunkowania historyczne, stan obecny i szanse rozwoju*. Wieś i Rolnictwo, nr 3 (120).
- Fedyszak-Radziejowska B., 2006, *Kapitał społeczny wsi – w poszukiwaniu utraconego zaufania*, [w:] *Kapitał ludzki i zasoby społeczne wsi. Ludzie-społeczność lokalna – edukacja*, K. Szafraniec (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 71-120.
- Fedyszak-Radziejowska B., 2007, *Czy kapitał społeczny bez społecznego zaufania jest możliwy. Przykłady polskich gmin wiejskich*, [w:] *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, T. Kaźmierczak, M. Rymsza (red.). ISP, Warszawa.
- Francois P., 2002, *Social Capital and Economic Development*. Routledge, London.
- Fukuyama F., 1997, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*. PWN, Warszawa–Wrocław.
- Golinowska S., 2006, *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego*. Polityka Społeczna nr 11-12, s. 1-2.

- Gorzelak G., Jałowiecki B., 1996, *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach '95. Raport z pierwszego etapu badań*. Studia Regionalne i Lokalne, nr 16 (49), Warszawa.
- Gorzelak G., Jałowiecki B., Woodward R., 1999, *Dynamics and Factors of Local Success in Poland*. CASE, Warszawa.
- Granovetter M., 1973, *The Strength of Weak Ties*. American Journal of Sociology, nr 78, s. 1360-1380.
- Grootaert Ch., 1998, *Social Capital: The Missing Link? Social Capital Initiative*. Working Paper nr 3, The World Bank, Washington.
- Heffner K., 2007, *Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Definicje – Uwarunkowania – Zależności – Czynniki – Skutki. Badania różnicowania rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa, s. 11-26.
- Hryniewicz J., 1996, *Czynniki rozwoju regionalnego*, [w:] *Oblicza polskich regionów*, B. Jałowiecki (red.). EUROREG, UW, Warszawa.
- Hryniewicz J., 2000, *Endo – i egzogeniczne czynniki rozwoju gospodarczego*. Studia Regionalne i Lokalne, nr 2, Warszawa.
- Human Development Report*, 1996, Published for UNDP, New York.
- Jansen M. J. W., 1997, *Validation of Models at Different Scales*, [w:], *Model-based Decision Support in Agriculture*, T. Berge, H. F. M. Stein (red.). Proceedings of the INRA-KCW, Workshop on Decision Support Systems, AB- DLO, Wageningen, s. 93-99.
- Kamińska W., 2006, *Pozarolnicza indywidualna działalność gospodarcza w Polsce w latach 1988-2003*. Prace Geograficzne nr 203, IGiPZ PAN Warszawa, s. 1-236.
- Kamińska W., 2010a, *Przestrzenne zróżnicowanie kapitału ludzkiego i społecznego na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, W. Kamińska, K. Heffner (red.). Studia KPZK PAN, t. CXXVI, Warszawa, s.120-143.
- Kamińska W., 2010b, *Urbanizacja obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego*. IG UJK, Kielce.
- Kamińska W., 2011, *Kapitał ludzki i społeczny na obszarach wiejskich w Polsce. Przykład województwa świętokrzyskiego*. IG UJK, Kielce – w druku.
- Kamińska W., Heffner K. (red.), 2010, *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*. Studia KPZK PAN, t. CXXVI, Warszawa.
- Kaźmierczak T., 2007, *Kapitał społeczny a rozwój społeczno-ekonomiczny – przegląd podejść*, [w:] *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna..., op. cit.*
- Kitowski J. 1988, *Rola dojazdów do pracy w gospodarce narodowej*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Kwaśniewski J., 1997, *Kontrola społeczna procesów marginalizacji*. Wyd. Interart, Warszawa.
- Leszczyńska B., Nowak S., Reński K., Rokicki B., Stronkowski P., Szczepocka I., 2009, *Wpływ funduszu Unii Europejskiej na saldo migracji wewnętrznych i zewnętrznych w Polsce*. GFK, Warszawa.
- Lissowska M., 2007, *The Challenge of the Knowledge – Based Economy: The Polish Case*. Gospodarka Narodowa, nr 3, s. 7-8.

- Narayan D., Patel R., Schafft K., Rademacher A., Koch-Schulte S., 2000, *Voices of the Poor. Can Anyone Hear Us? Voices from 46 Countries*. The World Bank, Washington DC.
- Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski, 2004, Rada Ministrów, Warszawa.
- Overview Poverty Net, 2008, World Bank.
- Putnam R., 1993, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, Princeton University Press, New York.
- Putnam R., 1995, *Demokracja w działaniu*. SIW Znak, Kraków – Warszawa.
- Radziukiewicz M., 2006, *Propozycja budowy miernika biedy skumulowanej w Polsce*. Polityka Społeczna, nr 11-12, s. 3-8.
- Report: Skala ubóstwa w powiatach i gminach województwa świętokrzyskiego, 2010, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej i Zdrowotnej, Kielce.
- Rosner A., (red.), 2007, *Zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Rosner A., 2010, *Przestrzenne zróżnicowanie kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich w Polsce*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny...*, op. cit.
- Sabel C. F., 1993, *Studied Trust: Building New Forms of Co-operation in a Volatile Economy*, [w:] *Explorations in Economic Sociology*, R. Swedberg (red.). Russell Sage Foundation, New York, s. 104-144.
- Sen A., 2002, *Rozwój i wolność*. Wyd. Zys i s-ka, Warszawa.
- Simmel G., 1965, *The Poor*. Social Problems, 13(2).
- Sobala-Gwosdz A., 2005, *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*. IGiGP UJ, Kraków, s. 248.
- Stowarzyszeniowo-obywatelski kapitał społeczny, 2008, Komunikat z Badań, CBOS, Warszawa.
- Swianiewicz P., Mielczarek, Klimska U., 2004, *Nierówne koalicje: liderzy miejscy w poszukiwaniu nowego modelu zarządzania rozwojem*. Wyd. Nauk. Scholar, Warszawa.
- Szanferberg R., 2006, *Marginalizacja i wykluczenie społeczne – wykłady*. IPS UW, Warszawa.
- Tarkowska E., 2005, *Polska bieda, Badania w toku*. Socjologia, nr 5, s. 26-27.
- Trigilia C., 2001, *Social Capital and Local Development*. European Journal of Social Theory, nr 4, s. 427-442.
- Ubóstwo w Polsce. Zasięg ubóstwa w Polsce w 2009 r. na podstawie wyników badania budżetów gospodarstw domowych, 2009, GUS, Warszawa.
- Woolcock M., Narayan D., 2000, *Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy*. World Bank Research Observer, t. 15(2).